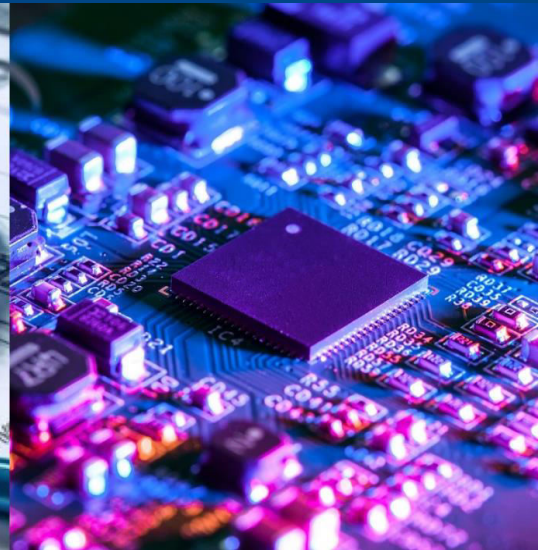
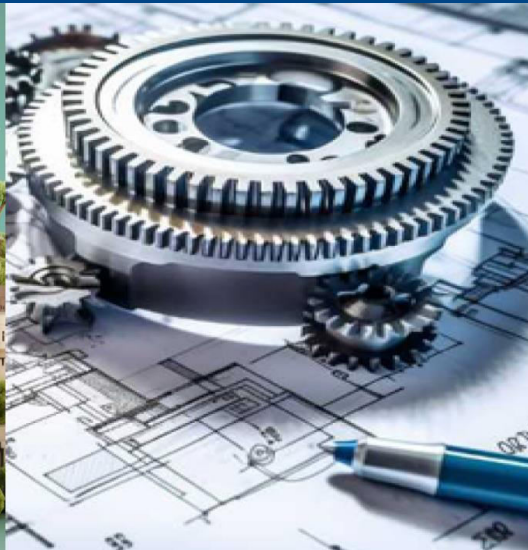
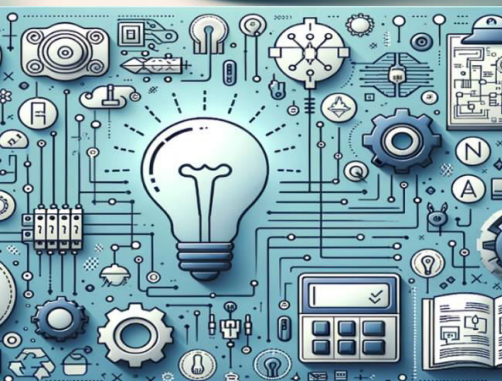




International Journal of Multidisciplinary Research in Science, Engineering and Technology

(A Monthly, Peer Reviewed, Refereed, Scholarly Indexed, Open Access Journal)



Impact Factor: 8.206

Volume 8, Issue 7, July 2025



International Journal of Multidisciplinary Research in Science, Engineering and Technology (IJMRSET)

(A Monthly, Peer Reviewed, Refereed, Scholarly Indexed, Open Access Journal)

महिलासशक्तीकरणे महिलानां जागरुकतायाः अध्ययनम्।

Dr. Laxman Kumar, Parimal Mahishya Das

Assistant Professor, Department of Education, National Sanskrit University, Tirupati, A.P, India

Research Scholar in Education, National Sanskrit University, Tirupati, A.P, India

सारांशः (Abstract)

सशक्तीकरणम् एका प्रक्रिया भवति। यस्य माध्यमेन जागरुकता, कर्म, उत्तमनियन्त्रणप्रयत्नयोः माध्यमेन व्यक्तिः स्वस्य विषये निर्णयं कर्तुं समर्था, स्वतन्त्रा च भवति सर्वदा। अस्मात् दृष्ट्या महिलासशक्तीकरणं समग्रं बहुआयामी च दृष्टिकोणम् अस्ति। राष्ट्रनिर्माणस्य मुख्यधारायां महिलानां पर्याप्तं सक्रियभागित्वं च विश्वसति। राष्ट्रस्य सर्वतोमुखः सामञ्जस्यपूर्णः विकासः तदा एव सम्भवति यदा महिलाः समाजे यथायोग्यं स्थानं च दत्तं भवति। ताः पुरुषैः सह विकासे भागीदारीण्यः इति गणनीयाः। सशक्तीकरणस्य अन्तर्गतं महिलाः स्वस्य आर्थिकस्वाश्रयस्य, राजनैतिकसहभागितायाः, सामाजिकविकासस्य च कृते आवश्यकेषु विविधकारकेषु प्रवेशं नियन्त्रणं च प्राप्नुवन्ति। सशक्तीकरणशब्दस्य विच्छेदः स शक्ति करणम्। यस्मिन् स इति उपसर्गः। शक्ति इति संज्ञा। विशेषणप्रकरणप्रत्यययोः संयोगेन – सशक्तीकरणशब्दः निर्मियते। अस्य ध्वन्यार्थः अस्ति – शक्तिसहितं गतिशीलता (वेगः)। सशक्तीकरणं विकासात्मकप्रक्रिया अस्ति। अर्थात् निरन्तरं धावनप्रक्रिया। दुर्बलस्य बलवत्त्वस्य च प्रक्रिया। पूर्णतया सशक्ता व्यक्तिः सा भवति या स्वजीवनसम्बद्धनिर्णयेषु, सामाजिकसन्दर्भेषु पूर्णतया स्वतन्त्रा भवति तथा च विवाहः, प्रजननं, व्यापारः इत्यादिषु विषयेषु गृहेषु सामाजिकस्तरस्य कस्यापि प्रकारस्य प्रभावः समानः न भवति एवं स्त्रीणां सन्दर्भे सशक्तीकरणस्य अवधारणा अतीव महत्त्वपूर्णा भवति। भारतीयसमाजस्य प्राचीनकालादेव महिलानां पुरुषाणाञ्च समानाधिकारः प्रदत्तः अस्ति। तेषां तासाञ्च जीवनस्य गौरवस्य रक्षणस्य, गौरवपूर्णजीवनस्य च पूर्णः अधिकारः दत्तः अस्ति। शिक्षाविज्ञानक्षेत्रे अपि स्त्रियः स्वप्रतिभां दर्शयितुं अभिव्यक्तुं च पूर्णतया स्वतन्त्रतां प्राप्तवत्यः। महाभारतकालानन्तरं स्त्रीणां स्थितिः क्षीणा अभवत्। शिक्षायाः मौलिकः अधिकारः तस्मात् अपहृतः।

महिलासशक्तीकरणस्य अर्थः परिभाषा च

सशक्तीकरण शब्दस्य विच्छेदः – स + शक्ति + करण। यत्र स इति उपसर्गः। शक्ति तथा करण प्रत्ययेन मिलित्वा शब्दोऽयं निर्मितः। शिक्षा महिलाः पितृसत्तात्मक ज्ञानं, नियमान्, मूल्यान्, व्यवहारे पद्धती प्रवदितुं सहाय्यं करोति। महिला सशक्तीकरणाय शिक्षा सामूहिकी प्रतिक्रिया तथा चिन्तनस्य एका अनवरत प्रक्रिया भवति। Dr. अरुण कुमार महोदयानुसारे महिला शक्तीकरणमित्युक्ते महिला शक्ति सम्पन्नाः भवन्तु येन ताः सहजतया स्वजीवन निर्वहनस्य व्यवस्थाङ्गल्ययेयुः।

महिलासशक्तीकरणस्य जागरुकतायाः-

महिलासशक्तीकरणस्य अवगमनाय तस्य विविधान् जागरुकताया अवगन्तुम् आवश्यकम्। अस्याः अवधारणायाः मूलं स्त्रीपुरुषयोः परस्परं पूरकत्वेन मत्वा समतावादीव्यवस्थायाः विकासस्य च भावः निहितः अस्ति। अस्याः प्रक्रियायाः अनेकाः आयामाः सन्ति- १.शैक्षिकम्, २.स्वास्थ्यम्, ३.आर्थिकः, ४.सामाजिकः, ५.विधिकः, ६.राजनैतिक, ७.भावनात्मकः

शैक्षिकसशक्तीकरणम्-

सुशिक्षिताः स्त्रियः ज्ञानेन स्वपरिवारस्य बोधनेन सह आत्मविश्वासपूर्णः अपि भवति। यदि बालस्य प्रमा शिक्षिका अर्थात् तस्य माता सुशिक्षिता अस्ति तर्हि भविष्यत्कालस्य शिक्षितस्य सम्भावना कतिपयैः प्रतिशतैः वर्धते। एतदतिरिक्तं सामाजिकविषमताविरुद्धं युद्धं कर्तुं शिक्षा एव एकमात्रं शस्त्रं भवति, तस्य उपयोगेन महिलाः परिवारे समाजे च सम्मानं प्राप्तुं शक्नुवन्ति तथा च



International Journal of Multidisciplinary Research in Science, Engineering and Technology (IJMRSET)

(A Monthly, Peer Reviewed, Refereed, Scholarly Indexed, Open Access Journal)

आर्थिकस्वतन्त्रतां प्राप्तुं शक्नुवन्ति मनसि स्थापनीयं वस्तु अस्ति यत् शिक्षिता महिला न केवलं परिवारस्य महत्वपूर्णनिर्णयेषु स्वमतं दातुं शक्नोति अपितु निर्णयप्रक्रियायामपि भागं ग्रहीतुं शक्नोति अद्य प्रत्येकस्मिन् समाजे एषः सकारात्मकः परिवर्तनः दृश्यते। बालिकानां शिक्षणे जनाः रूचिं ग्रहीतुं आरब्धाः सन्ति। आवश्यकता अस्ति यत् एषा रूचिः युवावस्थायाम् अपि तिष्ठेत् तेषां विवाहविषये चर्चा अपि तेषाम् अध्ययनसमाप्तेः अनन्तरमेव भवेत्।

समाजिक सशक्तीकरण-

सामाजिकसशक्तीकरणस्य प्रक्रिया परिवारात् आरभ्यते यतोहि भिन्न-भिन्न-कुटुम्बानां संयोजनेन एव समुदायस्य समाजस्य च निर्माणं भवति। यदि कुटुम्बे महिलानां समानः व्यवहारः क्रियते तर्हि ते स्वयमेव सामाजिकसशक्ताः भविष्यन्ति। अस्मिन् परिवारे पुत्र-पुत्री-भेदः, गृह-प्रबन्धने भार्यायाः सेवकस्य स्थाने सहकर्मरूपेण व्यवहारः अपशब्द-भाषयाः अथवा अपशब्द-भाषयाः प्रयोगे पूर्णतया निषेधः इत्यादिभिः सह समानरूपेण व्यवहारः अपि अन्तर्भवति। अस्मिन् प्रक्रियायां समाजस्य वृद्धानां समर्थनं बाल्यकालात् एव पुत्राणां भगिन्या मात्रे वीथिकन्याभिश्च सह सम्यक् व्यवहारं कर्तुं दीक्षा अपि अन्तर्भवति यतोहि बाल्यकाले यत् किमपि व्यक्तिः स्वकुटुम्बे पश्यति शृणोति अवगच्छति च। तरुणत्वे अपि तथैव। अपि च एतादृशपरम्परासु परिवर्तने परिवारस्य भूमिका महत्त्वपूर्ण भवितुम् अर्हति यस्मिन् स्त्रियः नीचाः अथवा नीचाः इति मन्यन्ते। यथा महति कुटुम्ब कन्यायाः विवाहः आसीत्। कतिपयवर्षपूर्वं विधवा सा बालिकायाः मातुलः अपि तस्मिन् विवाहे आगता आसीत् किन्तु पृथक् उपविष्टा आसीत्। संगीतकार्यक्रमः आरम्भमात्रेण बालिकायाः मातापितरौ तस्याः मातुलम् आनयन् अवदन्-यावत् यशोदा न नृत्यति तावत् संगीतकार्यक्रमः कथं भवति। सर्वे मातुलः दृष्ट्वा वाक्हीनाः अभवन्। कामता पितृव्या धारयति वर्णधौतवस्त्रम्। तदा प्रसादः स्वपत्न्या सह स्थितः आसीत्। तदनन्तरं मातुलः स्वभगिन्याः विवाहे एतादृशरीत्या नृत्यं कृतवती यत् सर्वे स्तब्धाः अभवन्। पश्चात् कामताप्रसादः अपि स्वभगिन्याः पुनर्विवाहं कृतवान्। अस्मिन् उदाहरणे वयं दृष्टवन्तः यत् परिवर्तनं एकस्मात् कुटुम्बात् अपि आरम्भं कर्तुं शक्नोति। क्रमेण एतादृशाः बहवः परिवाराः एकत्र आगत्य एतादृशं समाजं निर्मास्यन्ति यस्मिन् विधवात्वस्य अर्थः जीवनस्य अन्यः न भविष्यति।

राजनैतिकसशक्तीकरणम्-

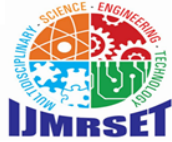
भारतीयस्वतन्त्रतासङ्घर्षे महिलानाम् अपूर्वं योगदानम् अस्ति। देशस्य राजनैतिक-परिदृश्ये महिलानां समानं प्रभावी च भूमिकां सुनिश्चित्य विभिन्नस्तरयोः महिलानाम् आरक्षणस्य प्रावधानं कृतम् अस्ति। स्थानीय-राष्ट्रिय-संस्थानां निर्वाचने अपि महिलानाम् आरक्षणस्य प्रावधानम् अस्ति। परिणामः इति अद्यत्वे महिलाः अपि स्वसामर्थ्येन परिश्रमेण च राजनैतिकक्षेत्रे मानकानि निर्धारयन्ति। मध्यप्रदेशे पंचायतीराजव्यवस्थायां ५० प्रतिशतं आसनानि महिलानां कृते आरक्षिताः सन्ति परन्तु वर्तमानकाले अधिकाः महिलाप्रत्याशिकाः निर्वाचिताः भूत्वा राष्ट्रसेवां कुर्वन्ति। राजनैतिकजागरूकतायाः अवसरानां च आधारेण महिलानां मध्ये वर्धमानस्य जागरूकतायाः दीर्घकालीनसकारात्मकफलं भविष्यति इति अनिवार्यम्।

विधिसशक्तीकरणम्

भारतीयसंविधानेन स्त्रीपुरुषाणां समानं स्थानं दत्तम् अस्ति। संविधानस्य दृष्टौ उभयम् अपि समानम् अस्ति। स्वतन्त्र्यानन्तरं भारते महिलानां स्थितिं सुदृढं कर्तुं बहुप्रयत्नाः कृताः। एते प्रयत्नाः द्विधाविभक्तुं शक्यन्ते। प्रथमे वर्गे ते प्रयत्नाः स्थापयितुं शक्यन्ते येषु स्त्रियः शोषणात् उत्पीडनात् च मुक्तं कर्तुं बहवः आरक्षक प्रावधानाः नियमाः च कृताः सन्ति। पारिवारिकहिंसायाः नियमः एतादृशः एकः महत्त्वपूर्णः नियमः च कृताः सन्ति। पारिवारिकहिंसायाः नियमः एतादृशः एकः महत्त्वपूर्णः नियमः अस्ति। द्वितीयवर्गे ते प्रयत्नाः समाविष्टाः सन्ति येषु महिलानां क्षमतावर्धनार्थं प्रोत्साहनयोजनाः कृताः आसन्। तस्याः प्रगतेः विकासाय च स्त्रियाः तेषां सर्वेषां प्रशासन आयामानां ज्ञानं भवेत् येन सा शोषणात् मुक्तिं कर्तुम् अवसरानां लाभं च लभते।

निष्कर्षः (conclusion)

महिलानां सकारात्मकप्रतिबिम्बस्य निर्माणं सामाजिक-आर्थिकक्षेत्रेषु च तेषां क्षमतानां विकासः। महिलाः शिक्षा, रोजगारः, स्वास्थ्यं च विषये सूचनां प्राप्तुं समर्थाः भवेयुः। महिलाभ्यः आर्थिकरूपेण सशक्तीकरणाय सूचनां, ज्ञानं, संसाधनं च प्रदातुं। कौशलस्य विषये सूचनां दत्त्वा महिलानां विधिसाक्षरतायाः ज्ञानं वर्धयितुं। सशक्तीकरणस्य प्रक्रियां विकसितुं भवति। महिलासशक्तीकरणस्य



International Journal of Multidisciplinary Research in Science, Engineering and Technology (IJMRSET)

(A Monthly, Peer Reviewed, Refereed, Scholarly Indexed, Open Access Journal)

प्रक्रिया एकस्मात् समाजात् अन्यस्मिन्, एकस्मात् समुदायात् अन्यस्मिन्, एकस्मात् परिवारात् अन्यस्मिन्, ग्राम्यक्षेत्रेभ्यः नगरक्षेत्रेभ्यः च भिन्ना भवितुम् अर्हति, परन्तु मूलतः आवश्यकं यत् सामाजिकपरिस्थितौ विशेषेषु तस्याः शिक्षायाः प्रति सकारात्मकदृष्टिकोणः।, संवेदनशीलता स्वास्थ्यं प्रति निर्णयप्रक्रियायां तस्याः सहभागितायां अन्ततः महिलानां अधिकारान् मानवअधिकारवर्गे स्थापनं समावेशितम् अस्ति। महिलानां सशक्तीकरणं तेषां क्षमतायाः सम्यक् उपयोगः, प्रत्येकस्मिन् क्षेत्रे तेषां सहभागितायाः स्वीकारः च भवति। अस्मिन् सन्दर्भे शिक्षा एकं महत्त्वपूर्ण साधनं यत् महिलानां ज्ञानं, कौशलं, आत्मविश्वासं च विकसित्वा विकासप्रक्रियायां सहभागिता सुनिश्चितं करोति ।

REFERENCES

1. Bhatt, Mihir and Anil Dutta Mishra. Empowerment of Women in India. Dominant publishers, 2001.
2. Beauvoir, S. de. The second sex. Vintage books . published 2011.
3. Chaudhuri, M. (Ed). Feminism in India. New Delhi: Zubaan publications, 2005.
4. Gupta, S. Women and empowerment: participation and decision marking . New Delhi: Anmol publications, 2009.
5. Lal, A.K. Gender equality and Women empowerment in India . Abhijeet publications, 2015.
6. Sharma, R.K., and Sharma, S.K. The empowerment of Women in India. RBSA publishers, 2000.
7. **The Journal of Special Education**, Vol.46, Number – 4, Feb – 2013, Published by the Hammill Institute on disabilities and sage Publication.

☞ [http://research-education-edu.blogspot.com/2008/08/educ-ation-of-Slow-learner-html.\(Education:Education\)](http://research-education-edu.blogspot.com/2008/08/educ-ation-of-Slow-learner-html.(Education:Education))

☞ <https://www.unicef.org/language-learning>.

☞ <http://www.un.org>>learning language



INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER
INDIA



INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH IN SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY

| Mobile No: +91-6381907438 | Whatsapp: +91-6381907438 | ijmrset@gmail.com |

www.ijmrset.com